

ד"ר ענת ישראל

דרכים של פרידה

בבלי ברכות, דף יז

(מתוך: לימוד הלימוד, ערך יורם ורטה, המדרשה באורנים ומכון מנדל, 2008, עמ' 131-135)

שאלת הפרידה מעסיקה אותנו המנחים לא מעט לקראת סיום השנה: איך לסיים ולסכם את השנה? איך ראוי לנהל את הפרידה בין העמיתים לבין עצמם, ואת הפרידה מאתנו המנחים? בכל פרידה יש יסוד חגיגי, של מה שהושג והושלם כעת בהצלחה, ויסוד של אבל, על פירוק הקבוצה ועל הכורח להיפרד ממי שנקשרה נפשנו אליו. תהליך פרידה אמיתי ומשמעותי ראוי שישקף ויסכם את העבודה שנעשתה בבית המדרש במהלך השנה, ויחד עם זאת ישאיר דלת פתוחה להמשך כזה או אחר, מתוך תפיסתנו את הקבוצה הלומדת כ'מפעל לכל החיים', ולא כהתנסות חד-פעמית. שתי סכנות עיקריות אורבות לתהליך הפרידה: מחד – הימנעות והשתמטות של המנחים ו/או הקבוצה מכניסה ממשית אליו, מתוך הקושי הרגשי לסכם ולהיפרד; מאידך – סכנת הזיוף וההגזמה המלווים לא פעם את מילות ומחוות הפרידה. שני הסיפורים הקצרים על פרידה המובאים כאן משקפים משהו מהמורכבות הזאת:

בבלי, ברכות יז ע"א-ע"ב:

(1) כי הוּוּ מפטרי רבנן מבי ר' אמי [=כאשר היו החכמים נפטרים מבית ר' אמי], ואמרי לה מבי ר' חנינא, אמרי ליה הכי [=ויש אומרים מבית ר' חנינא, אמרו לו כך]:
עולמך תראה בחיידך,
ואחריתך לחיי העולם הבא,
ותקותך לדור דורים.
לבך יהגה תבונה,
פיך ידבר חכמות
ולשונך ירחיש רננות,
עפעפיך יישירו נגדך,
עיניך יאירו במאור תורה
ופניך יזהירו כזוהר הרקיע,
שפתותיך יביעו דעת
וכליותיך תעלוזנה מישרים,
ופעמיך ירוצו לשמוע דברי עתיק יומין.

(2) כי הוּוּ מפטרי רבנן מבי רב חסדא [=כאשר היו החכמים נפטרים מבית רב חסדא], ואמרי לה מבי ר' שמואל בר נחמני, אמרו ליה הכי [=ויש אומרים מבית ר' שמואל בר נחמני, אמרו לו כך]:

'אלופינו, מסבליים, אין-פריץ, ואין יוצאת; ואין צוּחה, בְּרַחְבֵינֵנו' (תהילים קמד, יד):
'אלופינו מסובלים' – [נחלקו] רב ושמואל, ואמרי לה [=ויש אומרים שנחלקו] רבי יוחנן ור' אלעזר: חד אמר: אלופינו בתורה, ומסובלים במצות;
וחד אמר: אלופינו בתורה ובמצות, ומסובלים ביסורים;
'אין פריץ' - שלא תהא סיעתנו כסיעתו של דוד שיצא ממנו אחיתופל;
'ואין יוצאת' - שלא תהא סיעתנו כסיעתו של שאול שיצא ממנו דואג האדומי;
'ואין צוּחה' - שלא תהא סיעתנו כסיעתו של אלישע שיצא ממנו גחזי;
'ברחבותינו' - שלא יהא לנו בן או תלמיד שמקדיח תבשילו ברבים, כגון יש"ו הנוצרי.

בשני סיפורי הפרידה נפרדת סיעת תלמידים ממורם ורבים (ששאלת זהותו שנויה במחלוקת), שאצלו למדו תקופת זמן לא ידועה. התבנית המשותפת מזמינה אותנו להשוות בין דברי הפרידה בכל אחד מהסיפורים ולתהות על טיבם ועל ההבדלים ביניהם¹. אך בטרם נפנה להשוואה, ננסה להבין לעומקה כל אחת מהברכות בנפרד:

הברכה הראשונה היא מעין שיר שכולו איחולים למורה הנערץ. חלק מהאיחולים מבוססים על מטבעות לשון הלקוחים מהמקרא, כגון 'דור דורים' (תהלים עב, ה), 'פי ידבר חכמות' (תהלים מט, ד), 'ושפתי רננות יהלל פי' (תהלים סג, ו), 'עפעפיך יישירו נגדך' (משלי ד, כה), 'והמשכילים יזהירו כזהר הרקיע' (דניאל יב, ג), 'ותעלוזנה כליותי בדבר שפתיך מישרים' (משלי כג, טז), ויעתיק יומין' ככינוי לאל (דניאל ז, ט).

האיחולים עצמם מכוונים כולם לעתיד, וניתן למצוא בהם סדר מסויים: שלושת השורות הראשונות ('ועלמך תראה בחיך...') פותחות באיחולי גמול אישי לרב. שלוש השורות שאחריהן ('מלבך יהגה תבונה...') מאחלות לרב להיות מקור לחכמה וללימוד, ואילו החלק האחרון ('מעפעפיך יישירו נגדך...') מתאר את הרב כמי שתשרה עליו רוח אלוהים, או כמעין מדיום להעברת האור והחכמה האלוהית.

ניתן אפוא לראות בברכה הראשונה דגם לעלייה במדרגות רוחניות. כדברי פרידה, מעורר השיר שאלות אחדות:

- **האם זו ברכת-פרידה קבועה, יומית, או שאלה דברי הפרידה האחרונה של התלמידים מהרב?** לשון הפתיחה, 'כי הוּו מפטרי רבנן מבי ר' אמי [=כאשר היו החכמים נפטרים מבית ר' אמי] מרמזת על אפשרות של 'נוהל פרידה' ידוע, ולא דווקא חד-פעמי.
- **האם הרעפת הברכות לעתיד איננה התחמקות מאמירה משמעותית על מה שהתקיים עד כה?**

ובכלל, מה משמעותה של פרידה העוסקת בעתיד (של מי שנפרדים ממנו) ולא בעבר המשותף? האם היא מעידה על קושי בחוויה המשותפת, או שמא להפך – מעידה על תחושת ביטחון עמוקה בקשר שנוצר, ששוב אין למעורבים צורך לבטאה במילים.

- **האם הברכה משקפת את החוויה הרוחנית העזה שעברו התלמידים בעצמם בבית-המדרש של רבם, או שמא זוהי 'נוסחת שיר' שלא ממש מתכוונת לנאמר בה?** לפי האפשרות הראשונה, התלמידים שזכו לשמוע את פי רבם דובר חכמות, וזכו לראות את פניו מזהירות כזוהר הרקיע, וכן הלאה, מבססים את תיאוריהם על החוויה שעברו, והם מאחלים לרבם שסגולותיו הנעלות יעמדו לו גם להבא. ברם העמדת כל דבריהם על זמן עתיד בלבד, ללא רמז לעבר או להווה, מטילה בספק קריאה כזו של איחולי התלמידים.

הברכה השנייה בנויה כמדרש על הפסוק מתהלים קמד. בשונה מהברכה הראשונה, כל חלקי המדרש מתייחסים לתלמידים עצמם, ולא לרבם. בדבריהם מתייחסים התלמידים אל עצמם כאל קבוצה מגובשת, 'סיעה', והתייחסות זאת מעידה על תהליך הגיבוש והחיברות שעברו בבית המדרש. בחלקו הראשון של המדרש ('אלופינו מסובלים...') הם מעידים על עצמם שנתמלאו בבית המדרש בתורה ובמצוות, ולפי דעה אחת גם בייסורים. בדברים אלה על עצמם מונים למעשה התלמידים את הישגיו המופלגים של רבם: היותם חבורה מגובשת, החשה עצמה גדושה בתורה ומצוות, הם התוצאה הרצויה והמוצלחת של כוונותיו ומאמציו.

¹ לא נעסוק כאן בשאלות היסטוריות העולות מהקטע, כגון: מי הדמויות הנזכרות והאם סביר שכך אכן התרחשו הדברים, האם אלו כל הברכות שנאמרו (או רק חלקן), וההפך: האם כל הברכה נאמרה במעמד הפרידה או רק חלקה (והיתר נוסף מאוחר יותר), ושאלות דומות. לצורך הניתוח כאן נניח שהטקסט מבקש להציג לנו מודלים עקרוניים של פרידה, ולא לתעד מקרים היסטוריים מסוימים.

הזכרת היסורים' מלמדת שהחבורה מודעת גם לקשיים שעברו עליה, ורואה בסבל חלק אינטגרלי של הלימוד וההתפתחות הנדרשים להם.

המודעות לסכנות ולקשיים אפשריים משתמעת בעיקר מחלקה השני של הברכה ('אין פרץ' וכו'), המוקדש כולו למניית דוגמאות של יחידים שסטו מדרך הישר של קבוצתם ויקלקלו את השורה': אחיתופל (ראו שמואל ב, פרקים טו-יז), דואג האדומי (ראו שמואל א, פרקים כא-כב), גחזי (ראו מלכים ב, פרקים ה, ח) וישו. שלושת הדוגמאות הראשונות הן של דמויות מקראיות, בעוד האחרונה, זו של ישו בפרט והנצרות בכלל, מסמנת את הסכנה הכבדה מכולן, בהוותה איום רוחני וממשי קבוע וכבד על היהדות התלמודית.

גם הפתיחה לסיפור השני היא 'כי הוּו מיפטרי', ואפשר גם כאן להבינה כמנהג החוזר על עצמו. ברם, החששות מהמשך הדרך, המועלות בחלק השני, מעוררות את הרושם שברכה זו היא אכן ברכת-פרידה חד-פעמית ואחרונה, ממי שמכאן ואילך לא ישמור עליהם עוד, ובדברי הפרידה משננים התלמידים לעצמם שעליהם חלה כעת חובת השמירה על עצמם.

גם ברכה זו מעוררת שאלות אחדות:

- מה משקפת ברכה הממוקדת כל כך במברכים עצמם, ולא במבורך?

האם זו עדות לינרקיסיזם' מצד התלמידים, ששקועים בעצמם ואינם מסוגלים לראות את רבם, או שמא הדרך שבה הם מתארים את עצמם היא העדות המשמעותית ביותר לפועלו והשפעתו של הרב, כפי שהצענו למעלה?

- האם 'הזהות הקבוצתית' שלהם (וכוונתם הברורה להמשיך את דרכם כקבוצה) מהווה הצלחה חינוכית, או שמא היא חושפת את חוסר ביטחונם של הפרטים המרכיבים את הקבוצה?

האם קבוצה שסיימה את פרק הלימוד שלה ומבקשת להמשיך את דרכה כקבוצה היא סימן להצלחת הלימוד, או מעידה דווקא על חולשתם של הלומדים?

- האם החששות הכבדים הנחשפים בחלקה השני הם סימן לצניעות וענווה ראויים, או שמא מתגלה גם פה חוסר ביטחון עמוק של התלמידים ביחס לעוצמתם התורנית והמוסרית?

דומה שניסוח החששות בגוף ראשון רבים ('שלא תהא סיעתנו כסיעתו של...'), מול גוף שלישי יחיד של זה שעלול לסרוח ('שיצא ממנה...'), מכוונת דווקא לתחושה חזקה של אחריות קבוצתית שחשים התלמידים כלפי כל פרט מתוכם, יותר מאשר לחששו של כל אחד מהם ממעידה אישית.

- ועל מה מלמדת העובדה שהברכה מסתיימת בחשש הכבד מכולם, ואין לה סיום אופטימי?

החשש ממעידה של תלמיד חושפת גם את המודעות למגבלות כוחו והשפעתו של המורה והחבר על תלמידו ורעו. אפשר שמודעות זו מעידה על תובנה עמוקה של התלמידים לגבי טיבו של הלימוד, וגם לגבי גבולותיו של המורה.

התבנית האחידה של שני נוסחי-הפרידה מזמינה את השוואה ביניהם. יתר על כן, ההתלבטות החוזרת בשני הסיפורים מיהו בדיוק הרב שממנו נפרדים ('מבי ר' X, ואמרי לה מבי ר' Y') מעבירה מסר ברור, שאין כאן מקרים ספציפיים, אלא שני מודלים כלליים של פרידות.

'הסיפור הכפול' מופיע פעמים רבות בספרות התלמודית. בכל המקרים הללו יוכל הקורא הזהיר להבחין בהבדלים משמעותיים בין שתי ה'גרסאות' המוצעות, ולהיווכח ביחסים מורכבים ביניהן: לעתים הן משלימות זו את זו, אך לעתים רבות יותר הן סותרות זו את זו, או מציעות אלטרנטיבות שונות, כך שהראשונה משקפת אופציה פחות ראויה, והשנייה משקפת אופציה טובה יותר. בדרך זו מובעת למעשה ביקורת סמויה של הכותבים (על הדגם הראשון), בלי שהדבר נאמר במפורש.

נראה שגם במקרה שלפנינו ניתן לחוש בעדיפותו של הדגם השני :

- מדרש הכתובים הוא ללא ספק דרך הביטוי הלמדנית הרצויה והמועדפת על החכמים (ולא ציטוט אקלקטי, תוך יצירת צירופים חדשים)
- פרידה שבה הנפרד מתייחס לעצמו ולהשפעתו של הזולת עליו יוצרת אמירה מרגשת ומשמעותית.
- פרידה שמתייחסת גם לחוויה שהסתיימה ולמה שהצטבר עדיפה על התמקדות באיחולים לעתיד.
- פרידה שעוסקת גם בקשיים שהיו ובחששות מהעתיד משקפת את האמת הרבה יותר מפרידה שבה מורעפים דברי שבח מוגזמים ונוסחאתיים.
- העדות על היווצרותו של מימד קבוצתי חזק היא יותר מכל עדות למעורבות אמיתית של הלומדים בנעשה בבית המדרש, ולתהליך החברתי-רגשי המשמעותי שהתרחש בו. תהליך כזה מהווה תנאי מקדים לכל למידה אמיתית!

דומה ששני מודלים של מורים משתקפים מדברי הפרידה של התלמידים: בפרידה הראשונה נשקפת דמותו של המורה הכריזמטי, והברכה כולה מוקדשת לו ולסגולותיו הנערצות. ואילו הפרידה השנייה, שבה המוקד הוא בחבורת התלמידים המגובשת שנוצרה, משקפת את דמותו של המורה שהשכיל לתת מקום לתלמידיו, פיתח את יכולות היצירה שלהם וגיבשם לחבורה. זהו המנחה המאפשר, מזמן ומחולל למידה, תוך שהוא מצמצם את נוכחותו וסמכותו.

בשני סיפורי הפרידה המובאים זה לצד זה במסכת ברכות מוצעים לנו שני דגמים אפשריים של פרידה. אנחנו העדפנו פה את הדגם השני², והותרנו ללומדים ולהוגים את מלאכת החשיפה של יתרונותיו ואיכויותיו של הדגם הראשון. פרידה היא עניין מורכב ועדין מכדי שתימצא לו נוסחה 'יכונה' אחת ויחידה...

---

² למעשה, ניתן להעלות נימוקים הפוכים לרוב הנימוקים שהעלינו כאן. כך למשל אפשר לטעון שנוסחאות אקלקטיות (הברכה הראשונה) הן יפות יותר ממדרש (הברכה שניה) מבחינה ספרותית. אפשר שגם הברכה השנייה היא נוסחה מוכנה, ולכן היא לא פחות "נוסחתית" מהברכה הראשונה, ומועדת כמוה לזיופים (מי מבטיח שאכן הקבוצה עברה סבל משותף?). ולבסוף, יש בהחלט מקום גם למורים מרשימים, וגם סביבם מתפתח סוג של לימוד.